

A környezet- és természetvédelmi jogtól a fenntartható fejlődésen át a klímavédelmi jogig

1. A témakörhöz tartozó fogalmak és e fogalmak jogi szabályozásának szükségessége

A környezet és a természet részben egymástól eltérő, részben azonban egymást részben fedő fogalom. A környezet a tágabb fogalom, amely magába foglalja azt az egész emberi környezetet, amelyben az ember és az emberi társadalom él. Ebben bent van az embert körülvevő élő és élettelen környezet egyaránt. Ez a környezet tovább tagozódik természetes környezetre, ami az embertől függetlenül jött és a földtörténet különböző korszakaiban és van az a művi környezet, amit az emberi társadalom hozott és hoz létre manapság is. Ezek a lakó-, köz-, és gazdasági épületek, valamint a különböző üzemi létesítmények, amelyek rendezett sokaságából összeállnak a települések, a társadalomirányítást végző adminisztrációs negyede, a gyártelepek, valamint a gazdasági, illetőleg az ipari parkok. Ami a természetes környezetet illeti, az részben, legalább is a struktúrát illetően élettelen földrajzi domborzati, valamint vízrajzi természeti környezetre, valamint élő természeti környezetre tagozódik, azon belül pedig álla-, és növényvilágra, vagyis faunára és flórára. Ezek együttese a maga globális egységében jelenti a világegyetemet, amely szűkebb értelemben a földet, vagyis a glóbuszt mint olyan bolygót, amelynek alapját három univerzális tényező képezi, mégpedig a szárazföld, a tengeri víz és a földet körülvevő légtér, mely három olyan összetevő, amely lehetővé tette, hogy azok mindegyikében kölcsönhatásban álló együtt létezésül alapján élet, a sejtnélküli élet és annak további sejtes fejlődése alapján többsejtű számtalan faja alakuljon ki a növényi és állati élőlényeknek. Az emberi faj ennek a fejlődésnek a koronája, amelynél kifejlődött a céltudatos gondolkodás egész bonyolult mechanizmusa, amely a többi növényi és főként állati élőlényekkel szemben nemcsak a föld-, és vízrajzi környezet törvényszerű körforgásából és funkcionálásából eredő

* Prugberger Tamás DSC, az MTA doktora, professzor emeritus, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia tiszteletbeli tagja, Debrecen

származékokat használja fel saját biofiziológiai működésének jobbra ösztönzerű fenntartására, hanem tudatosan át is alakítja a környezetét és így használja fel az onnan származó javakat. Globálisan át tudja alakítani és globálisan meg tudja változtatni a környezetét, ami lehet hogy az adott kor egész társadalmának hasznos, de lehet, hogy csak egy rétegének, a társadalmat uraló rétegnek hasznos, azonban az is lehet, hogy senkinek, még magának az átalakító társadalmi rétegnek sem hasznos, sőt kifejezetten káros és romboló hatású.

Ezért szükséges, hogy a jog magát az embernek és az egyes ember-csoportoknak, valamint az államilag szervezett társadalomnak a tágabb védelmi területtel, vagyis a környezethez való viszonyát szabályozza, amely átfogóan vonatkozik az élettelen és az élő természeti, valamint a művi környezetre egyaránt. Eme oldalról nézve a védelmi szabályozás egyszerűbb. Itt elsődlegesen a környezetnek a szennyezéstől való megóvást, a hulladékok eltávolítását és lehetőség szerinti megsemmisítését, valamint az emberi és az állati, valamint a növényi környezetre veszélyes hulladékok begyűjtését kell elvégezni, illetve a szennyezőt jogszabályi úton az általa okozott szennyezés felszámolására és a megtisztított állapot újbóli létre hozatalára, általában pedig minden irányban környezetkímélő magatartására kötelezni. Figyelembe véve azt, hogy a természet olyan földrajzi és vízrajzi élettelen entitás, amely egyúttal szerves anyagot befogadva növényi és állati élőlények működésének ad sokféle lehetőséget és ezért az abban levő sokféleségnek és e sokféleség működési egyensúlyának a fenntartásának, valamint védelmének a biztosítása bonyolult mechanizmust kíván meg a jogtól is, ezért a környezetvédelem belül a természetvédelem egy elkülönült rész. Ezért is alakult ki több állam jogában egy átfogóbb környezetvédelmi törvény és egy speciális természetvédelmi törvény. Mind a két jogforrás azonban az átfogó környezetvédelmi jog része. Ma már egyre világosabb, hogy mind az általános környezetvédelmi, mind pedig a természetvédelmi jogi szabályozásra szükség van, mivel az emberben és az államilag szervezett emberi társadalomban is benne van a minél nagyobb vagyona törekvés, és a rövid távú gazdasági jólét elhomályosítja az egyes emberi egyedek szürke állományát és a rövid távú élvezeti igények kielégítésére. Ennél fogva az egyedi emberi egoizmus nem törődik a másik érdekeivel, a csoport egoizmus a másik csoport érdekeivel, az egyes államok pedig a másik államok érdekeivel és jogos elvárásaival, ami a környezet-, és a természetvédelem vonalán is érvényesül. Ez pedig halmozódva egyre súlyosabb kör-

nyezeti és természeti károsodásokhoz, szennyeződésekhez, növényi és állatfajok kipusztulásához, eltűnéséhez vezet, aminek a következmény a glóbuszon a biológiai egyensúly megbomlásához, egyre több növényi és állati faj kipusztulásához vezet, ami abszolúttá válás, vagy ahhoz közeli helyzetbekövetkezése esetén az emberi élet végét is jelentheti. Ennek pedig egyik előidézhető tényezője a klímaváltozás. Ezért a jogi rendezés és annak betartása, valamint betarttatása, vagyis érvényre juttatása elsőrendű égető internacionális és globális feladat. Az édesvízkészlet, a termőföldterület aggasztó mértékben csökken, és aggasztó mértékben növekszik a légszennyeződés, az óceánok és a tengerek, valamint a folyók, az erdők és a termőföldek szennyeződése nemcsak egyszerű hulladékokkal, hanem veszélyes hulladékokkal is. Ebbe belejátszik a minél több és nagyobb haszonra törekvési célzattól történő termék-előállítás és vásárlási szenvedély, pontosabban a társadalomnak fogyasztói és szemtelővé válása.

2. A környezet-, és a természetvédelmi jogi szabályozás alakulása a pozitív jogszabályok rendszerében

A regionális és globális környezet-, és természetvédelemtől eljutás a globális klímavédelemig

A környezet-, és a természetvédelmi szabályozás a történelem során fokozatosan alakult ki. Az ókori folyam-menti birodalmakban, így a Tigris és az Eufratesz mentén fekvő Asszíriában és Babilonban, valamint az ókori Egyiptomban, amelyet a Nílus szelt át, a birodalmi adminisztráció a mindent az egyes évszakonként érkező mindent előntő áradásokkal szembeni védekezés érdekében folyamatszabályozást végzett csatornahálózatok kiépítésével, amit közmunkák alkalmazásával szervezett meg. Ennek azonban csak annyiban volt másodlagosan természetvédelmi célkitűzése, amennyiben a mezőgazdasági termés megvédése volt a cél¹. A görögöknél egyáltalán nem volt pozitív természetvédelmi beavatkozás, sőt éppen az ellenkezőjére, káros természeti beavatkozásokra került sor, mivel már a preklasszikus idő kezdetétől állandósulva előbb az épületek

¹ÁGH A. (1973): Az ó-ázsiai termelési mód Mezopotámiában, *Világosság*. 14. (7.) ; POLLÁNYI K. (1976): *Az archaikus társadalom és gazdasági szemlélet*, Budapest.; TŐKEI F. (1971): *A társadalmi formák elméletéhez*, Budapest; PRUGBERGER T. – OLAJOS I. (1999): A földbirtok és a földtulajdon szerepe az ókorban és a középkorban, *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica*, Tomus XVI. 164–166.

teljes szerkezetéhez, valamint a hajóépítéshez szükséges faanyagot az erdők kiirtásával, új erdők telepítése nélkül biztosították, aminek eredményeképpen az erdő talaját részben a szél és az eső elhordta, aminek következtében a termőréteg eltűnésével Hellász földterületi domborzati jellege elsziklásodott, elkövesedett, elkopárosodott.² Az ókori Római Birodalom területén környezet-, és természetvédelmi szabályozás nem volt. A mezőgazdasági tevékenységet a közéletbiztosítás érdekében a világbirodalommal alakulástól kezdve a nagy mennyiségre történő növénytermesztés és állattenyésztés jellemezte.³ A majorgazdaságok számára sem a termőföldkímélés, sem a legelő karbantartás nem volt elsőrendű szempont, de úgyszintén az erdők faállományának és a tavak, valamint a folyók víztisztaságának a kímélése sem. A vadászat és a halászat nem volt szabályozva. Ugyancsak szabályozatlan volt a vadászat és a halászat. A vadon élő állat és a szabad vizek, vízfolyások élőlényei, így a hal és a rák egyaránt „res nullius”-nak, vagyis senki tulajdonának számít, így azt bárki, bármikor korlátozás nélkül be-, illetve kifoghatja. Ennél fogva sem a vadászat, sem a halászat szabályozva nem volt és ez a frankofon és a latin országok jogrendszerében ma is így néz ki.⁴

A középkorban a Római Birodalom korát a szabad polgárok egyenjogúságával szemben megjelent a társadalom hierarchikus jellegű tagozódása a felülről lefelé vonuló földbirtok-adományozási rendszeren keresztül, mely földbirtok az építményt, így a népvándorlás időszakában a közbiztonság romlása miatt megerősített majorgazdaság várrá alakított lakó és gazdasági épület és szolgáló személyzet szálláshelyét magába foglaló épület-komplexumát, valamint a hozzá tartozó jobbágy-falvakat is magába foglalta, amelyek a jobbágyokká vált kolonusok által lakott majorsági telpekből, a koloniákból alakultak ki. Minthogy a kolonusok szabad római polgárok voltak, éppen úgy tulajdonosi, tulajdonszerzési jogosultsággal rendelkeztek, mint a római állam magasabb társadalmi osztályaihoz tartozó tagjai. Ugyanakkor viszont a fejedelemtől, illetve a királytól kiinduló lefelé a főnemeseken és a köznemeseken keresztül tör-

² SARKADI J. (1999): A görög föld őstörténete. In Hegyi D et al.: Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30.-ig, Budapest, 70.; PRUGBERGER – OLAJOS 1999, 167.

³ SZÁSZ B. (1935): *Földkérdés Rómában*, Budapest; VISKY K. (1956): Ager vectigalis és tartományi földtulajdon, *Antik Tanulmányok* 3. évf. 4. sz.; Prugberger – Olajos, 167–177.

⁴ OROSZ I. (1979): *A parasztbirtok differenciálódása és a kisajátítás*, Gondolat; PRUGBERGER – OLAJOS, 1999, 185.

tendő adományozási láncolaton keresztül történő birtokjuttatási rendszerből fakadt, hogy a hogy a birtokos az adományozó irányában, azaz felfelé hűbéri szolgáltatásokkal terhelt hűbéres, lefelé az általa adományozott irányában viszont tulajdonosi jogokkal rendelkezett és ezért az ő által birtokkal megadományozott neki hűbéri szolgáltatásokkal tartozott. A legalsó szinten álló jobbágyság tovább már adományozni nem tudott. Ő ezért csak hűbéres volt a hűbéri szolgáltatásokkal megterhelve. E hűbéri láncolaton belül valamennyi hűbéres, ha a hűbéri szolgálatait teljesítette, birtokát illetően védve volt. Birtokától az adományozó nem foszthatta meg. Ez vonatkozott a jobbágyra és a jobbágyi faluközösségre egyaránt. Az egyes jobbágytelkeken, jobbágybirtokokon kívül maga a jobbágyfalu is kapott birtokot. Ilyen volta községi legelő és a községi erdő ami közületi-közösségi jogintézményként a germán jogrendszerekben ma is létezik. Ez a tagozódás meghatározta az egyes szintek birtok-testeinek, a szántóföldek, a legelők, az erdők és a vizek használati jellegét. A vadászat és a halászat tekintetében a „res nullius” az adományozott birtokokhoz tartozó földek, legelők és erdők, valamint a vizek tekintetében megszűnt.⁵ Ahhoz, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű élelemhez jusson a vár népe és egyúttal a jobbágyközösség is, mind a jobbágybirtokokon, mind a faluközösségi földeken, mind pedig a vár udvarához tartozó földbirtokokon kialakult a termőföld minőségének a védelmét szolgáló elször a kétnyomásos, majd a háromnyomásos növénytermesztési rendszer, mely utóbbinál két „nyomásba” más növényfajtát vetettek, míg a harmadik „nyomást” ugaroltatták, azaz pihentették és ezt minden évben rotációs forgatással cserélték. Emellett meg volt határozva, hogy a földesúr, a falusi községi legelőt, rétet miként használhatja és úgyszintén a községi erdőt is korlátozott fakitermelésre, illetve fakitermelés nélküli „faizásra”, vagyis gally- és rőzse-, valamint gombaszedésre. Ugyancsak hasonlóként került meghatározásra, hogy a földesúri erdőt a jobbágy hasonlóan csak kitermelés nélküli faizásra használhatja és vadászati tilalom állt fenn a részére a földesúri birtokhoz tartozó erdőkben és mezőkön.⁶ Mind ez szokásjogilag alakult ki, aminek elsősorban nem erdő-, állat és vad-, valamint halállomány-védelem természeti jellegű védelme volt a célja, hanem a természeti javak ilyen árú jellegű védelme. Ez a legerősebb jelleggel

⁵ NIEDERHAUSER E. (1965.): A parasztság Európában, in: SZABÓ I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914 Tanulmányok*, Budapest; PRUGBERGER – OLAJOS 1999, 178–184.

⁶ NIEDERHAUSER 1965; PRUGBERGER – OLAJOS 1999, 178–184.

Angliában mutatkozott meg, ahol a hűbéri kötöttséggel mit sem törődve űzték el a jobbágyokat a földekről a bekerítési törvényekkel, mivel a mezőgazdaságnál nagyobb hasznot hajtott a juhtenyésztés, amely a felfutó manufakturális textilipar számára nyersanyagot biztosított a földbirtokos számára gazdag haszonnal.⁷ Az angol korai liberalizmus egyáltalán nem érdekelte a globális természetvédelem és valószínűleg ebből fakad, hogy az angolszász jogrendszerhez tartozó transzatlanti államokban sem, ami komoly gondot okoz ma is a környezet-, és természetjogi szabályozás és e szabályok betartásának számára. A klasszikus kapitalizmus hajnalától kezdve egészen a XX. századig a főúri és a középnemesi kastélyok parképítése mondható csak izolált természetvédelemnek.

A kereskedelem és a kézműipar családi kis-, legfeljebb középvállalkozási formája mellett – ami a középkortól kezdve a monetáris intézmény-hálózattal összefonódott kereskedelmi társaságok uralta kapitalizmus XVIII. század vége felé történő megjelenéséig jellemezte a gazdasági életet, a nagy manufaktúrák gépesítésével egyre nagyobb zajártalmat okozott a kialakuló gyáripar. Ennek hatására a lég-, és víz-szennyezés rohamosan növekedett és ugyanígy a gépek hangtompító hiányában fennállt zakatolása miatt a zajártalom is. Azért, hogy a települések, főként azok belső területe tisztaságának a megőrzése, valamint a belvárosok polgári lakosainak érdekében a XIX. század elején elindult gyári törvényhozás jogforrásai előírták, hogy gyárakat és üzemi létesítményeket csak a külvárosokban lehet létesíteni és működtetni. Ennek nyomán alakultak ki a városok peremén a gyári ipartelepek, valamint a munkás-lakónegyedek. A gyári törvényhozás ennél fogva bizonyos környezet-, és természeti védelmet is jelentett a városi lakosság számára.⁸ Ugyanakkor a városokban a téli széntüzelések miatt iszonyatosan romlott a városok levegője, ami a falvakra azért nem volt jellemző, mert az erdők birtokában a háztartások fatüzelést folytattak. Kirívó példája ennek, London levegőjének az ottani életet már kritikussá tett 1960-as évekbeli széndioxid szennyezettsége. E kritikus levegőszennyeződés visszaszorítása érdekében szigorú szankciók kilátásba helyezésével tiltották meg jogszabály-kibocsátás útján a szénrel való fűtést és tüzelést. London levegője eme intézkedést köve-

⁷ OROSZ 1979; PRUGBERGER – OLAJOS 1999, 185.

⁸ 1872:VIII. tc. (első ipartörvény), 1884: XVII. tc. (második ipartörvény). Ld. PRUGBERGER T. (1984): *A szövetfelügyeleti intézményrendszer fejlődése (az általános gazdaságirányítás és vállalatfelügyeleti modellfejlődés tükrében)*, Szövetkezeti Kutató Intézet Közlemények 178. kötet, Budapest, 13–21.

tően és a példa követése által számos nagyváros széndioxid-szennyezett-sége jelentősen csökkent. Ebbe a későbbiek során a technika fejlődésével belejátszott az is, hogy az egyedi háztartási fűtések a városi településeken kiváltotta a távfűtés. Mind ez nem sokat változtatott a helyzeten, mivel a gőzgépek emisszióját, valamint a lófogatok és a szarvasmarhák által vontatott szekerek forgalmát kiváltotta a benzin-, és gázolajrobbanó motorral működő autó-mobilok rohamos elterjedése, amelyek kén- és széndioxid tartalmú kipufogó gázai a gépkocsi-használat rohamos terjedése miatt egyre nagyobb mértékben szennyezik a levegőt. Emiatt hegyi magaslatokról megfigyelhető, hogy a városi településeket és a nagy forgalmú autósztrádákat egészségtelen vegyi anyagokkal szennyezett „levegő búra” fedi.⁹ A légszennyeződés egyre nagyobb mértékűvé válásában közrejátszik, hogy ma már a világ elmaradott, volt gyarmati területein is – így Kínában is a riskák helyett – megjelent a gépkocsi, méghozzá – miként ez a poszt kommunista közép-, és kelet-európai országokban is fenn áll – a tökéletlen motorrobbanás miatt az átlagosnál több káros anyagot kibocsátó használt, előregedett gépkocsi.¹⁰ A levegő-, és a vízszennyezést rohamosan növeli a koncentrált gyáripár nagy ütemű terjedése, külön megemlítve a tengersizennyezést, a kamionokkal és az óceánjárókkal történő nagymennyiségű olajszállítások során, ami karambolok esetében kritikus.¹¹ A légszennyezés egyre kritikusabbá válását növeli a repülőgép-járatok egyre sűrűbbé válása és az ebből eredő kerozin-kibocsátás növekedése a légtérbe. Nem lehet kihagyni a szennyező forrásokból a turizmust sem, amely a műanyag evőeszközökkel, tálcákkal és poharak használatával történő étkezést követően a konzerv-, és italfém-dobozokkal együtt elhajigálják az utcán, bedobják a folyókba, valamint a hajókról a tengerekbe hatalmas szemétszigeteket kialakítva.¹² Minderre rájönnek

⁹ A budai hegyektől Budapest városára lenézve a város felett félgömb alakú burkot lehet látni, mely alatt elhasznált légtér fedi a várost. Magyarázatot adja BAKÁCS T. (1992): *Magyar környezeti jog*, Budapest, 11–12.

¹⁰ Az 1990. évi rendszerváltást követően a nyugat-európai államokból utánfutókon sűrűn hoztak be a közép-kelet-európai országokba értékesítésre használt, és úti balesetben kevéssé sérült javítható nyugati márkájú gépkocsikat értékesítésre, mely folyamat mára már jelentősen csökkent, de még tart.

¹¹ PRUGBERGER T. (2001): A globalizáció és a környezetvédelem neuralgikus kérdései a jogalkotás, a jogkövetés és a jogalkalmazás síkján, *Magyar Közigazgatás*, 11. évf. 10. sz. 221–225.; PRUGBERGER T. (2011): A környezetrombolásról és annak globális, európai és hazai korlátozásáról, in: *Magyar Tudomány*, 172. évf. 5. sz.

¹² Ld. a 10. sz. jegyzetet.

még azok a hatalmas olajfoltok, olajszigetek, amelyeket a költségspórolás érdekében előállított szimplafalú olajszállító hajók ütközése, zátonyra futása okoz.¹³ Ugyanakkor a transzatlanti és a nyugat-európai jóléti piacgazdaságokban kialakult fogyasztói társadalmakban a felesleges vásárlások és a tetszetős, de rövid életű használati tárgyak kidobásából eredő szeméthegekkel és az élelmiszer-túltermelésből eredő hűtéssel történő raktározott élelmiszerekkel és eldobált használaton kívüli háztartási és ruházati tárgyakkal terheli meg a Glóbuszt.¹⁴ Nálunk Magyarországon a főváros-, és a városkörnyéki erdők tele vannak illegális hulladéklerakásokkal, elhasznált bútordarabokkal, háztartási gépekkel, nejlon zacskók és tasakok tömegével ruházatokkal, ezen kívül pedig a különböző üzemek az egészség-, és talaj-, és talajvízvédelmi szabályokat áthágva egészségre ártalmas, talaj és talajvizet, valamint levegőt veszélyesen szennyező anyagok tömegét helyezik ki hasonló módon titokban. Az sem ritka jelenség, hogy a nyugati multinacionális nagyvállalatok a Közép-, és Kelet-európában működő cégeiken keresztül, vagy egyszerűen nem egészen legális szerződést kötve állami és/vagy önkormányzati szervekkel itteni elhelyezésre szállítják el hulladékaikat. Ez a folyamat már az 1980-as évektől kezdve megjelent, amikor már egyre nagyobb gazdasági és pénzügyi egyensúlybeli problémák jelentek meg a közép. és kelet-európai államszocialista országokban. Ennek eredmény lett, hogy a volt NDK-ban működött vegyiparok (Buna & Leuna Werke), a cseh és a lengyel vas-, és kohászati üzemek az emissziót érintő lég-, és víztisztítás nélkül működő üzeimei annyira szennyezték a folyóvizet és a levegőt, hogy az Elba és a mellékfolyói vizéből kihaltak az élőlények, a cseh-német Szudéta-hegységben pedig óriási erdőterületek pusztultak ki, félelmetes látványt okozva a kiszáradt fákból álló halott erdőkoszorúk. Mind ezt a szél áramlat és a folyók nyugati iránya okozta, ami az akkori Német Szövetségi Köztársaságot is hátrányosan érintette és ezért anyagilag is próbálta segíteni az NDK-át, és Csehszlovákiát. Ugyanakkor Csehszlovákia Szlovákia részében található Északi-Kárpátok, valamint a Magas és az Alacsony Tátra erdősegei is komoly károsodást szenvedtek a dél-lengyelországi nehézipari üzemekből ugyancsak tisztítás nélkül a levegőbe bocsátott káros anyagoktól, ahol a fenyőállomány mintegy kétharmada fertőzötté vált az északról déli irányba tartó légáramlat miatt. Miként a diósgyőri vasgyár

¹³ Ld. a 10. sz. jegyzetet.

¹⁴ Ld. a 10. sz. jegyzetet.

miatt Miskolc és vidékének a levegője és szintén halottá vált folyóvíz-rendszere a rendszerváltást követően a vaskombinát tönkremenésével tisztult meg és vált élhetővé a környezet, hasonlóképpen a csehszlovák, a keletnémet és a lengyel természeti és települési környezet is az ipar tönkremenetelével tisztult meg és kezdett regenerálódni az erdőállomány és visszatérni az élet a folyókba. Ez pedig azt jelentette, hogy a közép-, és a kelet-európai régióban a globálissá vált környezet-, és természetkárosítás sem nem a technológia környezetbarát megváltoztatásának, sem nem a közigazgatás intézkedéseinek és a környezet-, és a természetvédelmi jog intézményei megfelelő alkalmazásának, hanem a reálszocialista gazdaság összeomlásának volt köszönhető.¹⁵

A nyugat-európai államok már az 1970-es években egymással egyeztetve bevezették állami jogszabályi előírásokkal a szelektív hulladékgyűjtést és a kötelező, lehetőség szerinti hulladék-megsemmisítést, az erdők védelmét az évi fakitermelés korlátok közé szorításával, a vad-, és a halállomány védelmét a vadászat és a halászat/horgászat szigorú eljárási és szezonális vadászati és vadelejteni tilalmi előírások betartásával, a termőföldek állagvédelmét az agrominimum előírásokkal, amelyben jelentős szerepet játszanak a növényvédelemmel, a trágyázással, műtrágyázással és a legeltetéssel összefüggő szabályok a nyugat-európai, valamint a közép-európai államokban egyaránt.¹⁶ Az USA-ban ilyen pozitív jogi előírások nincsenek. Azonban a konkrét környezetben vagy a természetben történő károkozás estén mindenki, aki egy időben vagy egymást követően közrehat a károkozásában, a közrehatása arányában együttesen felel a bekövetkezett kárért. Ennél fogva nem érvényesül az adekuat oksági teoria. A felelősségi láncolat minden közrehatóra kiterjed. Ezt a szemléletet a német környezetvédelmi jogi felelősségi szakirodalom (Günter Hagen) és környezeti kártérítési bírói gyakorlat is átvette.¹⁷ Magyarországon ez a

¹⁵ Ld. 10. jegyzetet

¹⁶ A francia agrárjogi kódex (Code droit du Agricole) tartalmazza az agrárminimum előírásokat, amelyeket a volt Jugoszlávia agrárjoga is átvett. STANEK L. I. (1973): *Landwirtschaft in Ost und West. Ein Vergleich ausgewählter Agrarsysteme*, Stuttgart 108-113.; PRUGBERGER T. – CSAK Cs. (1994): A termőföld és a mezőgazdasági viszonyok korszerű rendezése, *Magyar Közigazgatás* 4. évf. 8. szám; PRUGBERGER T. (1995.): A mezőgazdaság és a környezet/természetvédelem kapcsolatának jogi rendezése Magyarországon, *Magyar Közigazgatás* 5. évf. 2. szám; ZOLTÁN Ö. (1978): *A vadászat magyar jogi rendje*. KJK, Budapest; MIKÓ – VAJAI - Cs. NAGY (1985): *A vad védelméről, a vadgazdálkodásról, valamint a vadászatról szóló törvény*, Akadémiai Kiadó.

¹⁷ HAGEN L. (1989): Haftung für Umweltschaden, In CZEHOWSKY-HANDLER (hrsg.): *Warschauer Gespräche zum Umweltrecht in Mittel-, und Osteuropa*, Stuttgart, 137–151.

környezeti-, és természeti kártérítési szemlélet csak szakirodalmi szinten jelent meg Bakács Tibor és Prugberger Tamás munkásságában.¹⁸ Az USA-ban a környezet-, és a természeti károkkért történő felelősségre vonás szigorú. A bírói gyakorlat a komplex kártérítést a károkozói arányok figyelembevételével általában csökkentés nélkül osztja el a károkozók között a kártérítés összegét és ugyanezt teszi a német bírói gyakorlat is.¹⁹ Ezzel szemben a magyar bírói gyakorlat a közvetlen károkozót az általa előidézett kárért vonja felelősségre és csak annak mértéke erejéig. Prugbergerrel ellentétben ezt a megoldást tartja helyesnek Zoltán Ödön és Csák Csilla is.²⁰ Itt azonban problémaként meg kell említeni, hogy az erdő-, és a vadgazdálkodás Magyarországon már az 1990-es rendszerváltás előtt a környezet-, és a természetvédelmi elveknek jól meg volt szervezve 10 éves hosszú lejáratú és 5 éves középlejáratú és éves rövid lejáratú fakivágási és erdő-, ill. fateleptítési, valamint vadgazdasági, azon belül kilövési és szaporítási tervvel. Az erdőgazdálkodásnak ezt a beszabályozottságát akkor kifogásoltam és a tervek eltörlése mellett a liberális erdőgazdálkodás mellett foglaltam állást, amit ma már súlyos tévedésnek tartok.²¹ A vadgazdálkodásról annak idején írt tanulmányomban már nem foglaltam meg hasonló álláspontot.²² Az erdőgazdálkodással kapcsolatos akkori liberális felfogásomhoz hasonlóan a magyarországi erdőket illegálisan megvásárolt, vagy bérbe vett nyugati egyéni és társas cégek tarvágással letarolták, hogy a fakereskedelemből maximális profithoz juthassanak. Sajnos azonban, hogy a jelenlegi FIDESZ-KDNP. polgári kormány az erdőgazdálkodásnál a haszonszerzést és a gazdasági érdekeket helyezi előtérbe. Ere utal az erdőgazdasági törvény legújabb módosítási

¹⁸ FODOR L. – PRUGBERGER T. (1996): A környezeti jog rendszere, elméleti és gyakorlati kérdései. TOI Környezetvédelmi Tájékoztató Központ Kiadása, Budapest, 217–223.; BAKÁCS T. – SZENTGYÖRGYI (1982): *Környezeti kárgazdasági veszteség a Balaton Régió vizsgálatára alapján*, In BERÉNYI J. – LÁNG I. (szerk.): VEAB. Monográfiák. 17. Veszprém,

¹⁹ L. HAGEN ÉS FODOR – PRUGBERGER, 16. és 17. jegyzet.

²⁰ ZOLTÁN Ö. (1985): Kártérítési felelősség a környezet védelmében. Akadémiai Kiadó, Budapest.; CSÁK Cs. (2012): *A környezetvédelmi jogi felelősség magánjogi dogmatikája*, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc.

²¹ PRUGBERGER T. (1990): Az erdőket érintő tulajdoni és használati viszonyok jogi szabályozásának korszerűsítéséhez, *Magyar Jog* 37. évf. 4. szám

²² PRUGBERGER T. (1990): Hozzászólás a vadgazdálkodási és a vadászati jog korszerűsítésének kodifikációs tervezetéhez, *Magyar Jog* 37. évf. 9. szám; Prugberger T. (1990): A vadgazdálkodás és a vadászati jog korszerűsítésének néhány problémája Magyarországon, *Magyar Közigazgatás* 1. évf. 8. szám.

terve, valamint az a tény is, hogy kormány a külföldi cégek számára az igényeik szerinti zöldmezős beruházásokat preferálja, folyamatosan csökkentve a mezőgazdasági tevékenységre alkalmas területeket.²³

A közép-kelet-európai posztkommunista országokban – így Magyarországon is – az 1990. évi rendszerváltást megelőzően környezet-, és természetvédelmi jogról nem lehetett beszélni. Jogi szabályozás csupán a termőföld védelem tekintetében volt.²⁴ Szabó Imre, az MTA: Állam-, és Jogtudományi Intézetnek az 1950-es évek közepétől az 1980-as évek elejéig funkcionáló igazgatója szerint a környezet-, és természetvédelmi jog bevezetése szükségtelen. A környezet és a természet védelmét a közigazgatási jog egyes szakterületibe tartozó jogszabályi előírások megfelelően biztosítják.²⁵ Utóbb kiderült azonban, hogy mind ez nem egészen van így. Erre mutató eklatáns eset volt az 1980-as évek derekán a Balatonfüzfői Vegyi Művek esete. A gyár által filter alkalmazása nélkül kibocsátott vegyi anyagokkal szennyezett füstöt a balatonfüzfői borteremelő szövetkezet szőlő ültetvényeire fújta a füstöt, aminek következtében az e szőlőből készült korábban első osztályú bor csak ipari célokra volt hasznosítható. A szakhatóság nem kötelezte szűrőnek a gyárkéményébe történő beszerelésére a gyárat, a bíróság pedig arra ítélte az alperesi vegyi gyárat, hogy ezt követően az ipari minőségnek megfelelő bort a korábbi első osztályúnak minősített bor forgalmi árának kifizetése mellett köteles átvenni a tárgyévben megtermelt bor teljes mennyiségét. Bár ezzel az ítélettel a termelőszövetkezet kára megtérült, a környezetszennyezés és az ebből fakadó természet-károsodás továbbra is megmaradt.²⁶ Az 1980-as évtizednek különösen a második felétől kezdve kezdte Magyarországon a társadalomtudomány – ide értve a jogtudományt is –, valamint a politika komolyabban venni a környezetvédelmet. Megjelentek a termőföldvédelmi, az erdő-, és a vadgazdasági, valamint a vízgazdálkodási törvényen túlmenően azok a törvények is, amelyek kódex jellegűen fogták át a környezet-, és a természetvédelmet. A magyar környezetvédelmi jogi szabályozásnak ebben az első időszakában a környezet-, és a természet védelme még a védendő tevékenységi ágazatok, természet-földrajzi közegek tisztasá-

²³ Ombudsmani közlés 2015. október 9.

²⁴ Lásd e vonatkozásban STANEK 1973, 72–96. és 172–185. (a volt Jugoszlávia kivételével, ahol francia hatásra agrárminimum előírások voltak)

²⁵ SZABÓ I. (1974): A környezetvédelmi jog a népi demokratikus országokban, *Jogtudományi Közlöny*, 29. évf. 10. sz.

²⁶ FODOR – PRUGBERGER 1996, 218–219.

gának egyenkénti védelmére, megőrzésére koncentrált. Ennek megfelelően került egyre nagyobb hangsúly a gazdasági tényezők mellett a környezet-, és a természetvédelemre a mező-, és az erdő-, valamint a vad-, és a vízgazdálkodásról szóló törvények időközi módosításai során. Ebben az időszakban jelent meg az igény a gyári termelés és a gépkocsi használat során termelődő káros anyagok levegőbe és vízbe történő emissziójának korlátozására, illetve megszürésére, a szennyező anyagok kiszűrésére vonatkozó igény a levegő és az élő vízkészlet tisztaságának megóvása céljából. Ezen a téren komoly munkásságot fejtett ki korábban Egerszegi Gyula, most pedig Szilágyi Ede.²⁷ Az 1980-as évtized második felétől indult el a magyar jogtudományban a környezet-, és a természetvédelmi joggal való behatóbb foglalkozás. Ekkor kezdték az alkotmányjogászok hirdetni, hogy alapvető emberi és állampolgári jog az egészséges környezethez való jog, ami a gyökeresen módosított régi alkotmányunkba is bekerült Kilényi Géza és Tamás András alkotmány-, és környezetvédelmi jogászok munkássága nyomán.²⁸ Tekintve, hogy a környezet-, és a természetvédelmi jog az alkotmányjogból kiindulva két alapjog-területből, a közigazgatási jogból és a polgári jogból meríti anyagát, a környezetvédelmi jog közjogi, közigazgatás-jogi területével Tamás Andrásnál Kilényi Gézán kívül az eredetileg közigazgatási jogász Bándi Gyula,²⁹ majd pedig két volt tanítványom, Fodor László, és Szilágyi János Ede,³⁰ míg a civilisztika terén Sólyom László, Bakács Tibor, Zoltán Ödön és ugyancsak másik tanítványom, Csák Csilla munkásságát kell kiemelni.³¹ A kör-

²⁷ EGRSZEGI Gy. (1978.): *A vízminőség-védelem jogi szabályozása továbbfejlesztésének a lehetőségei*, KJK. Budapest.; SZILÁGYI J. E. (2013): *Aktuális kihívások a vizek jogi szabályozásában*, Miskolc; SZILÁGYI J. E. (2018): *Vízszemléletű kormányzás – vízpolitika – vízjog*, Miskolc

²⁸ Kilényi Géza az igazságügyi miniszter helyettes és munkacsoportja novellázta átfogóan az 1949: XX. sz. törvénnyel kihirdetett korábbi alkotmányt, melyben a környezetvédelem és Magyarország lakosainak az egészséges környezethez való joga kellő hangsúlyt kapott; TAMÁS A. (1976): *A környezetvédelem jogi alapjai*, Budapest;

²⁹ Lásd TAMÁS A. (1974): *Az emberi környezet védelmének jogi eszközei. Állam és Igazgatás*, 24. évf. 9. sz.; KILÉNYI G. (1979): *A környezetvédelmi jog elméleti alapjai*, (Közig. fejlesztése kutatási főirány), Budapest; BÁNDI Gy. (1992): *Környezetvédelmi jog*, Budapest

³⁰ FODOR L. (2002): *Integratív környezeti jog*, Miskolc; FODOR L. (2006): *Környezetvédelem az alkotmányban.*, Budapest; Szilágyi J. E. 2013; Szilágyi J. E. 2018.

³¹ SÓLYOM L. (1976): *Környezetvédelem és polgári jog*, Budapest; Zoltán Ö. 1985; Bakács—Szentgyörgyi 1982

nyezetvédelmi jog jogelméleti kérdéseit az alapvetően jogbölcésznek indult Tamás András, Kilényi Géza, valamint Trócsányi László dolgozta fel, míg én Fodor Lászlóval társszerzőségben egy monográfiában a környezet-, és a természetvédelmi jog rendszerét és jogdogmatikai vonatkozásait.³² A környezetvédelmi jog területén a továbblépést a környezetvédelmi jognak az integratív védelem irányába történt elmozdulása jelentette. Fodor László Ph. D. doktori értekezését az integratív környezetvédelmi jogból írta meg, ami monográfiaként is megjelent. Bándi Gyula, Horváth Zsuzsa és Szikora Veronika környezetvédelmi jogi komparatistikai tevékenységének köszönhetően a magyar környezetvédelmi jogi szabályozás és közigazgatási jogalkalmazási, valamint bírósági gyakorlat jelentős mértékben közeledett és közeledik ma is az e téren fennálló nyugat-európai helyzethez.³³ Mind ez oda hatott, hogy a környezetvédelemmel és a környezetvédelmi joggal foglalkozó szerzők hamar észrevették, hogy különösen az ipari termelés, a szárazföldi, a légi és a tengeri közlekedés által emissziós úton történő koncentrált környezetszennyezés megbolygatja a föld faunájának és flórájának, valamint az egyes természeti elemeknek a bio-fiziológiai, fizikai és kémiai egyensúlyát, valamint körforgását, ami végső soron a klíma káros megváltozását idézi elő.³⁴

Nyugat-Európában addig, amíg nem következett be a rendszerváltás, és amíg fenn állt a Globuszon a kétpólusú hatalmi centrum általi gazdasági és politikai egyensúly és amíg a szociális piacgazdasági rendszer volt az általános gazdaságpolitikai trend, a környezet-, és a természetvédelmet, annak jogi rendjét a nyugat-európai államok és az Európai Gazdasági Közösség is komolyan vette. Igyekezett egyensúlyt teremteni a

³² TAMÁS A. (1979.): *A környezetvédelem*, Budapest. ; TRÓCSÁNYI L. (1981): *Környezetvédelem és a jog*, Budapest.; FODOR L. – PRUGBERGER T. 1996.

³³ BÁNDI GY. et al (1993): *Nemzetközi környezetvédelmi jog.*, Budapest. 1993.; BAKÁCS T. (1994.): *Nemzetközi környezeti jog*, Környezetvédelmi Tájékoztató Intézet kiadása, Budapest; HORVÁTH Zs. (2016): *Fenntartható fejlődés és fogyasztás az Európai Unióban*, Budapest-Pécs. 2016.; HORVÁTH Zs. (2014): A fenntartható fejlődés és a zöld gazdaság előmozdítása az EU. környezeti politikájában. in BLUTMAN L. (szerk.): *Ünnepi kötet Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Acta Universitatis Szegediensis. Juridica et Politica, Szeged, 2014.; SZIKORA V. (1991): A jogharmonizáció kérdései a környezetvédelmi alapelvek tükrében, *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica Tomus XV.*, 259–270.

³⁴ LOVELOCK, J. (2010): *Gaia halványuló arca. Utolsó figyelmeztetés*, Budapest.

tőke működésének gazdasági érdekei és az élő, valamint a művi környezeti érdekek között.³⁵ Ahogy az 1990. évi rendszerváltás bekövetkezett és a szovjet modelles álszocialista-kommunista rendszer megbukott, a transz-euroatlanti blokkhoz tartozó államokban egyre nagyobb mértékben hódított tért a gazdaságpolitikában a liberál-kapitalizmus eltorzult globalista irányzata. Egy ellentmondásos helyzet alakult ki az eurotranszatlanti civilizált államokban. Az USA a saját felségterületén szigorúan védte mind a művi, mind a természeti környezetet. Károsítását a már említett valamennyi egymástól független közrehatóra kiterjedő komplex okozati felelősség tanán kialakult kártérítési rendszerrel védte korábban és védi ma is. Ugyanakkor a felségterületén kívüli országokban viszont csak a saját gazdasági érdekeit tekintetbe véve olyan államközi részben közjogi részben magánjogi szerződésekkel kiszipolyozta a saját kontinense államainak a környezeti értékeit. Az USA nagyvállalatainak jelentős szerepe van a dél-amerikai esőerdők jelentős részének a kiirtásában, a szánt és legelőterületek tönkretételében, amelyhez hasonlók megmutatkoznak az ázsiai kontinens két jelentős nagy államában, Kínában és Indiában, de másutt is. A tájféldi törvényhozás törvényi szabályozással tiltotta meg már az 1980-as évek elején az őserdőkben történő fakivágást. Csupán a sérült és beteg, valamint az elszáradt és száradóban lévő fák kivágását engedélyezte. A törvényt szinte nagyüzemi módon úgy játszották ki, hogy a fafeldolgozó gyárak bérmunkával károsították meg a fákat, amelyeket aztán így jogosulttá váltak kivágatni. A Polgári Szemle 2006-ik évi első számában egy amerikai és egy magyar szerzőtől megjelent tanulmány leírja, hogy Dél-Amerikának azokon a területein, ahol az USA fafeldolgozó vállalatai kivágják tarvágással az esőerdőket, amíg az erdő talaja nem erodálódik, szóját termelnek nagyüzemi módon, vetésforgó nélkül, és amikor e talaj a trágyázás-műtrágyázás elmaradása miatt is kimerül, legelőként hasznosítják addig, amíg legelőként sem lehet a kopárrá válás miatt hasznosítani.³⁶ A dél-amerikai és az ázsiai országok az USA-hoz hasonlóan szintén tisztában vannak azzal, hogy az esőerdők kiirtásával megszűnik a földünket körülvevő levegőréteg tisztulása és emiatt a földgolyót körülvevő ózonréteg vékonyodik, sőt lukak keletkeznek rajta

³⁵ KLÖPFEL (1989): *Umweltrecht*, München.; Vö.: Czehowsky - Hendler (szerk) (1992): közép-európai referátumait a nyugat-európai referátumokkal

³⁶ MAJOR I.- HERTERA B.O. (2016): A globalizáció hatása a trópusokra és az emberiség jövőjére, *Polgári Szemle*, 2. évf. 1. sz. 6–18.

és elindul az üvegháztartással aposztrófált általános felmelegedés, valamint a száraz és a nedves időszakok természeti egyensúlyban megjelenő váltakozását felváltják ki nem számítható módon a hosszú időtartamú és óriás mennyiségű csapadékkal járó özvívízszerű esőzések, majd pedig az azt követő hosszan tartó perzselő száraz időszakok. Mind ezt pusztító orkánként és tornádóként egész településeket elpusztító óriási sebességű szélviharok, tájfunok és nagy erejű földmozgások és cunamik kísérik. Mind ez óriási pusztításokat végzett már több ízben is Japánban, Floridában, a Fülöp Szigeten és az ázsiai, valamint a dél-amerikai kontinens több országában. Hasonló természeti katasztrófák már megjelentek Spanyolországban, Portugáliában, Olaszországban, sőt az európai kontinens belsőjében is.

Mind ezek ellenére a politikai és a gazdasági elit mit sem változtat a magatartásán. 1988-ban megkötésre került a Riói Konferencián a széndioxid-kibocsátást korlátozó egyezmény, amelyet azóta több egyezmény is megújított és megerősített. Ehhez a három nagyhatalom, az USA, a Szovjetunió és Kína kivételével a világ szinte valamennyi környezetet károsító állama csatlakozott. Utóbb a Szovjetunió örökébe lépett Oroszország és az USA is csatlakozott a klímavédelmi egyezményhez, amelyet azonban az USA jelenlegi elnöke felmondott. Indoklásul azt hozta fel, amit geológusok és földrajztudósok egy jelentős tábora vall, hogy a föld korszakonként történő periodikus felmelegedésének és lehülésének a folyamata periodikusan egymást követi és ezért az emissziós gázoknak és egyéb anyagoknak a légtérbe kerülése ezt nem befolyásolja. Tramp is ezt vallja. Döntését megelőzően azonban közel száz neves klímakutatóval tanácskozott és csak az után hozta meg döntését. Ugyanakkor viszont a másik irányzat, mely a föld felmelegedését a felelőtlen nagymértékű szén-, és kéndioxid kibocsátására vezeti vissza, továbbra is kritizálja Tramp döntését. Hogy mi okozza a felmelegedést, egyelőre egzakt és megdönthetetlen módon a tudomány jelenlegi állása mellett eldönteni nem lehet. Az viszont tény, hogy a klímaegyezményben meghatározott korlátok betartása ellenére a légkör és a tengerek felmelegedése tovább folytatódott. Ebben viszont közre kellett játszania annak, hogy az egyes országokra megállapított emissziós (kibocsátási) légszennyezési kvótákat a maguk kvótáit túllépő államok megvásárolták azoknak az államoknak a kvótafeleslegét, amelyeket azok nem használtak fel. Ennél fogva a kvótaikkal való kereskedelem miatt az egész egyezmény értelmét veszítette. Ez pedig Trump álláspontját támasztja alá. Ennek ellenére, mivelhogy egyértelműen nem verifikálható még a tudomány mai állása szerint, hogy melyik

álláspontnak van igaza, kvóták mellőzésével történő betartása is indokolt. Úgy tűnik, hogy most már Trump is visszakozik és hajlandó ezt a közép-utas álláspontot elfogadni és informálisan ennek megfelelően cselekedni. Emellett egyre aggasztóbbá kezd válni az édesvízkészlet csökkenése, amibe a környezetvédelem-hiányos bányászait tevékenység is bele játszik az USA-ban is.³⁷ Egyben az USA, pontosabban Florida Állam az, amelyik, hosszú lejáratú szerződéseket kötve a kanadai állammal, tartálykocsikkal tömegével szállította el a floridai ipar számára a vizet a kanadai tavakból. Mivel emiatt a kanadai tavak vízkészlete csökkenni kezdett, ezért a kanadai kormány leállította e vízkivítelt, ami az USA tiltakozása miatt komoly államközi konfliktushoz vezetett.³⁸ Így jutottunk el a viszonylag megfelelően szabályozott, azonban hiányosan betartott és betartatott környezet-, és természetvédelmi jog intézményrendszerén keresztül a klímavédelemig, a klímavédelem és jogi rendezésének szükségességéig, amit a világ és az ember jövőjének alakulását meghatározó nagypolitikai erővonal még mindig megkérdőjelez. Ezek után nézzük meg, miként állunk a klímavédelem jogi rendezésével és a klímavédelmi politikával jelenleg.

3. A klímavédelem mai jogi helyzete a globális környezetvédelem és a fenntartható fejlődés tükrében

A környezet-, és a természetvédelem jogát a fenntarthatósággal és a fenntartható fejlődéssel összefüggésben a XXI. század első két évtizedében kezdik a magyar szerzők kutatni. A fenntarthatóságra és az azzal kapcsolatos fejlődésre a szerzők közül különösen Horváth Zsuzsa és részben Csák Csilla koncentrálnak.³⁹ Ettől az időszaktól kezdve kezdik a környezetjogi szakirodalomban vizsgálni azt, hogy mennyire felel meg az ipar és a mezőgazdasági fejlődés a környezet-, és a természetvédelem érdeke-

³⁷ HASZPRA L. (2011): Az éghajlati rendszer és mozgatói, *Magyar Tudomány* 172. évf. 5. sz. 570–579.

³⁸ PRUGBERGER: 10. sz. jegyzet.

³⁹ HORVÁTH Zs. – SCHMIDT N. (2012): A fenntartható fejlődés koncepciója az uniós fejlesztési dokumentumokban, *JURA*, 2012/1. sz. 84–62.; HORVÁTH Zs. (2014); HORVÁTH Zs. (2016); CSÁK Cs. (2015.): A jogi szabályozás aktualitása a fenntarthatóság szolgálatában. In: SZALMA J.: *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken*. 2014. VMTT. kiadás, Újvidék, 187–193.; CSÁK Cs. (2013): A jogi szabályozás aktualitásai a fenntarthatóság jegyében, *Műszaki Földtudományi Közlemények*, 84. köt/1. sz. 72–79.

inek, mennyire veszélyezteti az ezzel kapcsolatos értékeket és miként lehet úgy megóvni a környezetet és a természetet az ipar és a mezőgazdasági termelés rohamos technikai-technológiai fejlődésének közepette, hogy az azzal kapcsolatos értékek ne sérüljenek. Az iparnak és a mezőgazdaságnak a gépesítéssel és különösen a vegyiparnak a rohamos fejlődése, a mezőgazdaság kemizálása, az újabb növényvédelmi szerek bevezetése, valamint a termelésben és a közlekedésben használt gépek általi gázkibocsátás olyan mennyiségű, hogy az elhasznált gázokat, és káros hulladék-anyagokat valahogy úgy kell raktározni, hogy az se a föld felső kérgét, vagyis a felszínét, valamint a légteret és a vízfolyásokat, továbbá a tengerek vizét ne károsítsa. Erre találták ki a németek és alkalmazták is az ilyen használt energia és tárgyhulladékok sziklás talajba történő hermetikus elásását, ami azonban a sziklaréseken keresztül történő le-, és felfelé történő szivárgással veszélyessé válhat.⁴⁰ Ezen kívül ezt sem lehet a végletekig folytatni. Megoldás ezért csakis olyan hulladékégetési, vagy vegyi úton történő megsemmisítése lehet, amely tevékenység nem bocsát ki káros anyagokat sem a talajba, sem a légtérbe, sem a vizekbe, úgy, hogy ez által a Földünk klímája is – amennyire lehet – védve maradjon. Ebből a szempontból nagyon jelentős lenne, hogy a kereskedelem köteles legyen minden hulladékot jelentő fém-, és műanyagdobozt, „flaskót” és elhasznált ilyen műanyag-edényt visszaváltani. Ugyanígy a lejárt gyógyszereket is a patikák. Ugyanakkor a gyáriparnak olyan termelési technológiákat kellene bevezetniük, amelyek a le nem bontható műanyagot újból hasznosítani képesek legyenek. Pl. az elhasználódott műanyagtárgyakból beolvasztás után újból hasznosítható műanyagterméket lehessen előállítani. Ma a helyzet hullámzó. A kereskedelem állami nyomásgyakorlásra kampányszerűen visszaveszi az elhasznált anyagot, pl. elhasznált lámpakörtét vagy kimerült akkumulátort, zseblámpa elemet (bateriát), később azonban megtagadja, vagy vonakodik a némi térítés kifizetésétől. használt akkumulátort, kimerült zseblámpa elemet a kereskedelem nem hajlandó átvenni. A visszaváltani akarót a benzinkúthoz küldi, a benzinkútkezelő pedig csak akkor hajlandó a visszavételre, ha a veszélyes hulladékká vált terméket ő adta el. Hogy a vevő érdekelt legyen az elhasznált termék visszaváltására, a kereskedelem pedig a visszavételre, kötelezni kellene a kereskedelme a visszaváltási díj kifizetésére, az iga-

⁴⁰ PEINE F. J. (1998): Rechtliche Aspekte der Altlastproblematik. In: *Publicationes Miscolcienses Sectio Juridica et Politica*, Tomus XV, 259–270.

zolt visszaváltási díjaknak pedig a kereskedelem részére történő megtérítésére pedig a területi környezetvédelmi hivatalok lennének kötelezve egy erre irányuló elkülönített környezetvédelmi alaprészből.

A magyar környezet-, és természetvédelmi jogot a klímavédelemmel és a fenntarthatósággal, valamint a fenntartható fejlődéssel összefüggésbe hozva átfogó jelleggel elsőként Bándi Gyula akadémiai doktori értekezése tárgyalja a magyar szakirodalomban ennek az így kitágult jogterületnek a jogi relevanciáit és problémáit átfogóan, a maga komplexitásában, ami értelemszerűen a természetvédelemre és annak jogára is vonatkozik. Ő az, aki a magyar szakirodalomban elsőnek bevezeti a fenntartható fejlődéssel összefüggésben a „reziliencia” fogalmát.⁴¹ A reziliencia alkalmazásával lehet ugyanis azt valószínűsíteni, hogy egy fejlesztést szolgáló állami vagy államilag támogatott intézkedés, vagy intézkedés sorozat a jövőre nézve fenntartható fejlődést idéz elő, vagy fenntarthatatlan és ezért a globális környezetre, bele értve a Globusz klímáját is, káros, és így a fejlődés fenntarthatatlan. Bándi utal e munkájában arra, hogy a földnek az emberi társadalom eltartó képességével függ össze a fenntartható fejlődés. Ha ugyanis a fejlődés „ember-, illetve társadalom-centrikusan” a fejlődés a föld eltartó képességét meghaladja, akkor az fenntarthatatlan. A fejlődés akkor fenntartható – állítja helyesen a szerző –, ha segít megőrizni és fenntartani az ökológiai rendszerek további működését és fenntarthatatlan, ha másként tesz. Lehet ugyanis olyan technológiai fejlődés, ami technikailag, technológiailag egy hatalmas előrelépés, de ha ez az ökológiai eltartó épességet meghaladja, fenntarthatatlan.⁴² Ezért – általam is kollaudálva – helyesen állítja a szerző, hogy e téren is a közép-utas fejlődés a jó megoldás. Minthogy itt az emberről és az emberek szervezett összességét képező társadalomról, annak gazdaságáról, valamint a mind ennek a terrénumát képező élő és élettelen természeti és művi környezetről, továbbá mind ezek kölcsönhatásáról és e tényezők együttesének a környezet ökológiai eltartó képességéről van szó, ezért itt globális kölcsönhatások érvényesülnek. Bándi szerint nehéz megítélni, hogy a globális kölcsönhatások natura-, és szociometriai negatív vagy pozitív jövőbeli kilátásai előre mennyire láthatók. E hatások jellegétől függ a jogi hozzáállás jellege is. Ezért – miként ezt a szerző helyesen állítja – a környezetvédelem és annak joga az a relatíve biztos pont, amely az értékelés

⁴¹ BÁNDI Gy. (2013): *A fenntarthatóság értelmezésének egyes jogi szempontjai*, Akadémiai Doktori Értekezés, Budapest, MTA. Kéziratár.

⁴² BÁNDI 2013.

és a megméretés funkcióját el tudja látni. Ebben jelent támpontot, orientációs irányvonalat a reziliencia. A reziliencia ugyanis – állítja Bándi Gyula – egy ökoszisztémának azzal a képességével függ össze, hogy megzavarását tűrni képes anélkül, hogy e közben minőségileg új állapotba kerüljön. Hogy ez a megzavarás által minőségileg keletkező új állapot a társadalomra, a gazdaságra, stb.-re negatív hatása miatt ne következhesen be, ehhez az adott ökoszisztéma felhasználja az ellenőrző, javító, mechanizmusát, mintegy újjá építve önmagát, állítja a disszertáns.⁴³ Ez a természetben, a növény-, és az állatvilágban önmagától, a saját védekező mechanizmusán keresztül is megvalósul. A társadalom esetében azonban mindehhez külső beavatkozásra van szükség. A társadalmi fenntartható fejlődés biztosítása érdekében az „ellenőrző-javító mechanizmust” a jog és az állami, valamint a nemzetközi közigazgatási szervezet látja el, amit megítélésem szerint helytállóan állít a disszertáns. A „reziliencia” – miként ez szakmailag megalapozva kifejti az értekező – egy olyan dinamikus rendszer az emberi tevékenységhez kötötten, amelyet kifejez az a képesség, hogy miként kezelje a kockázatokat és a zavarásokat, miként reagáljon a bizonytalanságra és a jövőbeli változásra. Ezért az ökoszisztémát, illetve a környezetet, valamint az emberi társadalmat érintő valamely jurisztikus vagy metajurisztikus egyedi vagy közösségi, privát, vagy etatikus cselekvés a jelent és a jövőt érintve milyen kihatást vált majd ki, arra Bándi a szakirodalom alapján négy „kulcsot” jelöl meg. Ezek: a.) a társadalmi ökológiai kockázatok számbavétele; b.) a kockázat-, és a zavarkezelési képesség; c.) a lehetőségek sokoldalú feltárási képessége; d.) produktív válaszok megadására alkalmas tények egymáshoz viszonyítása. Eme „négy kulcs” figyelembe vételével állítja fel a disszertáns a reziliencia alkalmazásának elveit, így az integrációt, a szubszidiaritást, az elővigyázatosságot, a kooperációt, a tervszerűséget és az emberi jogon nyugvó társadalmi részvétet.⁴⁴

A globális környezet-, és klímavédelmi nemzetközi konferenciákat, egyezményeket és deklarációkat ebben az összefüggésben vizsgálva, kritikus megállapításra jutott Bándi Gyula. A Riói Konferenciáról és a Rio+20-ról, valamint a fenntartható fejlődéssel és az üvegházhatással, valamint a légkör felmelegedésével kapcsolatos konferenciákról és az azokon megalkotott nemzetközi egyezményekről szólva, Bándi megállapítja, hogy azokon „rossz kompromisszumok” születtek. A Riói Konferencián

⁴³ BÁNDI 2013, 55. s köv., 65. s köv.

⁴⁴ BÁNDI 2013, A. rész, III. fejezet.

ugyanis a szakértői jelentés a fenntarthatóság jogi alapelveinek a megfogalmazásán túl nem jutott. Mint mondja, ezek az elvek nem voltak mások, mint az ENSZ Alapokmányának e területre történt adaptációja. Ami eme jogi alapelvek közül konkrétan ide és elsősorban csak ide vonatkoznak, Bándi felsorolásából kiemelve, megítélésem szerint a következők: a generációkra figyelés, a természeti erőforrások feletti nemzeti szuverenitás, a környezeti kármegelőzés, az elővigyázatosság, az együttműködés elve nacionális és internacionális viszonylatban, az emberiség közös örökségének a fenntartása és a leglényegesebb a környezeti hatásvizsgálaton alapuló döntéshozatal. Bándi bátran kimondja, hogy ezek az elvek lényegében „lex imperfecta” jellegűek, mert azok betartását jogilag számon kérni nem lehet. Hogy ezek az elvek mennyire nem jelentettek semmit a jogalkalmazás számára, mutatta az is, hogy a Bős-Nagymaros ügyben a fenntartható fejlődés betartásának kötelező normakénti vizsgálata még csak szóba sem került. Mint már említettem, a Riói Konferencián megszületett egyezményrel kapcsolatosan az USA-nak fenntartásai voltak és vonakodott aláírni a megállapodást, mivel úgy vélte, hogy az esőerdők fakitermelésének a betiltása a dél-amerikai államok gazdaságát lehetetlenítené el. Ezen túlmenően pedig a széndioxid-kibocsátási kvótákat meghatározó egyezmény lehetővé tette az általam már szintén említett ún. „kvóta-kereskedelmet”, amely Bándi szerint is teljesen felpuhította a széndioxid-kibocsátást korlátozó egyezményt.⁴⁵

Az értekezésben a szerző a fenntartható fejlődés joga kialakulásának a végigvezetésénél jelentős állomásként utal az EU megbízásából 2000-ben a fenntarthatóság jogáról írt görög előtanulmányra, amely 12 alapelvet rögzített. Bándi ezeket felsorolja. Én ezek közül lényegesnek a környezetvédelmi közrendet, a fenntarthatósági és az eltartó-képességi elvet, a megzavart ökoszisztéma helyreállítására irányuló kötelezést, a természet esztétikai és közös örökségi értéknek deklarálását, az érzékeny ökoszisztéma gyengéd fejlesztését, valamint a környezeti tudatosságra nevelést tartom. Ez utóbbihoz sorolja a görög szerző a fenntarthatóság jogának a megteremtését és erkölcsi tartalommal jobban átítatott rendszer kialakítását, amelyeket Bánival együtt magam is fontosnak tartok. A görög szerző által megfogalmazott ezeket az elveket továbbfejlesztették azok az elvek, amelyeket a Nemzetközi Jogi Társaság Új-Delhiben megfogalmazott.⁴⁶ A szerző szerint az elvekben már megfogalmazásra kerül,

⁴⁵ BÁNDI 2013, 270–281.

⁴⁶ BÁNDI 2013, 44–52. és 53–56.

hogy egyes államok kötelesek a természeti erőforrások fenntartható használatára, a generációk közötti méltányosságra, a környezetért fennálló felelősség kiterjesztésére, valamint a környezeti károkkal kapcsolatos elszámolásra ügyelni. Ezen kívül a nemzetközi környezeti jog fejlődésével kapcsolatosan a szerző utal az UCN Kódex-tervezetre is, mely a környezetről és a környezet fenntartható fejlődéséről a reziliencia aspektusa alapján szól. Sajnos azonban – miként erre Bándi is utal – mind ez csak elvi deklaráció a szankció nélküli „lex imperfecta” miatt.

A fenntartható fejlődés európai politikáját és jogát vizsgálva, Bándi akadémiai doktori értekezésében a fenntartható fejlődéssel összhangban álló klimatikus globális környezetvédelemmel kapcsolatban öt kérdéskörre összpontosít. Közülük az első a környezetvédelmi akcióprogramok és alapok elemzése. A szerző az 1972. évi Párisi Csúccsal indít, bár itt környezetvédelemről és fenntartható fejlődésről még érdemben nincsen szó. Erre – miként a szerző is utal – 1973-ban az első környezetvédelmi akcióprogramban került sor, amelyet azóta öt követett. Bándi az akció-programok tartalmát az értekezésben részletesen bemutatja. Ebből kiemeli, hogy a növekedést össze kell egyeztetni a természet megőrzésével, valamint a kármegeelőzés és az integráció előtérbe helyezésével. A program a megelőzéssel összhangban azokra az anyagokra és tevékenységekre koncentrál, amelyek pusztítják a természeti erőforrásokat vagy másképpen károsítják a környezetet és annak az emberi élet fenntartása szempontjából alapvetően szükséges elemeit (víz, levegő, emberi fogyasztásra alkalmas növényi és állati eredetű élelem). Itt utal a szerző a veszélyes hulladékokra, kiemelve, hogy bár e feladatok teljesítése tagállami hatáskörbe tartozik és az EU csak akkor lép közbe, ha a tagállamok a problémáikat nem tudják megoldani. Ez a szubszidiaritás elve. Az akció-program 2007. évi felülvizsgálatát követő 2010.évi SOER-jelentést a szerző szintén részletesen ismerteti, amely ismertetésből kiemelném az egyre fogyatkozó erőforrásokkal való takarékos, egyúttal azonban hatékony erőforrás-felhasználás szükségszerűségét, valamint annak a kimondását, hogy a környezet-terhelés enyhítése, valamint a környezet-, és éghajlat-politikai célok csak úgy valósíthatók meg, ha a környezetvédelmi megfontolások globális jelleggel a klímaváltozást is figyelembe véve (ez utóbbi kiegészítés tőlem: P. T.) mindenütt érvényre jutnak. Második témakörként a szerző a fenntartható fejlődésnek az elsődleges jogban történő megjelenésével foglalkozik azzal összefüggésben, hogy a Maastrichi Csúcsot követően beemelésre került a Római Szerződésbe VII. címként

a környezet megóvásának a fontossága. A szerző azonban helyesen érzékelteti azt a problémát, hogy sem a Római Szerződés preambuluma, sem a VII. cím nem tartalmazza a fenntarthatóságot és a preambulum továbbra is csak a gazdasági fejlődés fontosságáról szól. Felveti a szerző, hogy a Maastrichti Szerződés a környezeti jogalkotással kapcsolatos szabályokat megváltoztatta, azonban adós maradt annak megválaszolásával, hogy milyen módon. A szerző a továbbiakban kiemeli az EU alapjogát képező Liszaboni Szerződést, amely már kifejezetten deklarálja, hogy az EU a föld a fenntartható fejlődésért a környezet minőségének magas fokú védelmén keresztül munkálkodik. Ugyanakkor azonban Bándi helytálló megállapítása szerint mindezt az EU Működését meghatározó Szerződés (EUMSZ) akadályozza, mivel az EMUSZ a gazdaságot és annak működését helyezi előtérbe, háttérbe helyezve a környezetvédelmet.⁴⁷

Ennek tudható be, hogy az EU-nak a Cardiffi és a Göteborgi Csúcson megfogalmazott fenntarthatósági és a növekedési stratégiái nem jelentettek áttörést a klimatikus globális környezetvédelem hatékonnyá tétele terén annak ellenére sem, hogy a Göteborgban megfogalmazott európai fenntartható fejlődés széleskörű tartalmi stratégiája átfogóan és egyforma jelentőségűnek kezelte az EU gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi dimenzióját. Ez azért is számított Bándi szerint is jelentősnek, mert a fenntartható fejlődési akcióprogramok és azok felülvizsgálatának sorozatainál központi kérdéssé a klímaváltozás és az energiaforrásokkal történő takarékos felhasználás vált. Gyenge hatásfoka miatt azonban nem valósította meg a hozzá fűzött reményeket.

Bándi reális értékelése szerint, amelyet magam is osztok, túlnyomóan csak deklarációk születtek, amelyek tele vannak ellentmondásokkal. Utal arra, hogy a fenntartható fejlődést a politika még mindig nem veszi komolyan. Magam is látom, hogy igen erős az olyan nézet, miszerint a klímaváltozást nem a környezet-, és a légszennyezés okozza, hanem a légkör-felmelegedés egy periodikus mozgása. Túlnyomóan csak jogi elvek vannak, konkrét szabályok viszont alig, és azok is kijátszhatók.⁴⁸

Ebbe bele játszik Bándi szerint, hogy a fenntarthatóságra nem lehet egységes, egyértelmű fogalmat megalkotni, mivel a fenntarthatóság egy olyan szlogen, amit gyakran használnak tényleges tartalom nélkül, „tudva, hogy reálisan nem számon kérhető”. Éppen ez a tény indokolja szerinte a fenntarthatóság fogalmának jogászai szempontból egyértelmű

⁴⁷ BÁNDI 2013.

⁴⁸ BÁNDI 2013, A. rész, V. fejezet, 86–116. és 120–122.

meghatározását. Vitatom a szerzőnek azt a nézetét, hogy „a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés nem teszi lehetővé konzisztens rendszer felállítását”. Statikailag tényleg nem, dinamikai vetületben azonban igen. Úgy hiszem ezt sikerült igazolnom Fodorral együtt írt már hivatkozott munkámban. Mindezek után a szerző a fenntarthatóság magyarországi lehetséges jogi kereteit summázva, kettébontja azt belső és külső integrációra. A külső integráció követelménye, hogy a szabályozás minél nagyobb számú környezeti elemre térjen ki, míg a belső integrációé, hogy a gazdasági és a környezeti szabályok egymással összhangban álljanak, nem kioltva, hanem egymást erősítve.

Mindezt figyelembe véve azt vizsgálva, hogy az egyes jogterületeket érintve a jogi szabályozás és a gazdaságpolitikai intézkedések során a fenntarthatóság miként kerül figyelembe vételre és miként érvényesül, továbbá miként kerül szabályozásra az egyes jogterületeken és hogy ezek a szabályok miként érvényesülnek a gyakorlatban, megállapítható, hogy ezeken a területeken még mindig komoly hiányosságok vannak a puha és imperatívhiányos megfogalmazások és a szankciók hiánya miatt. Ez azért is hiba, mert a fenntartható fejlődéssel összefüggő globális környezet-, és klímavédelem összefügg a minden egyes embert és minden egyes társadalmat megillető egészséges környezethez való joggal, amit Bándi erkölcsi kategóriaként a természetjogból, tételes-jogilag pedig az ENSZ emberjogi alapokmányából vezet le. Ebben a kontextusban Bándi egy hármas kapcsolatrendszerrel állít fel, amelyben kimutatja, hogy a fejlődés fenntartható módon történő megvalósulása egyben emberjogi megvalósulást is jelent. Csak ebben az esetben egészséges minden tekintetben és irányban a klímát is magába foglaló globális környezet, amihez minden embernek joga van. Ezzel a joggal kapcsolatosan a fenntartható fejlődéssel összefüggő klimatikus környezetvédelem azonban a szerző megállapítása szerint csak „kis lépésekben kerül be a nemzetközi jogi dokumentumokba. a fenntartható fejlődéssel összefüggésben a környezetvédelem”. Mindez negatívan befolyásolja az egyes államok klimatikus környezetvédelmi jogi szabályainak a megalkotását, ami visszavezethető a környezetvédelemmel kapcsolatos nemzetközi jogi dokumentumok, így a Stockholmi és a Riói Egyezségokmány már ugyancsak többször emlegetett ama legnagyobb hiányára, hogy egyiknek sincs kötelező ereje.⁴⁹

⁴⁹ BÁNDI 2013, A/I. fejezet.

A szerző ezek után a környezethez való jog EU-jogi vetületeit vizsgálva kimutatja, hogy az Emberi Jogok Európai Konvenciója a környezetvédelemről konkrét formában nem tesz említést, ugyanakkor az Emberi Jogok Európai Bizottsága (EBESZ) konkrét ügyekben (reptér szomszédságában élők) kimondja, hogy a lakók életminőségi érdekeit figyelembe kell venni. Ugyanis az Emberi jogok Európai Bíróságnak a magán-, valamint a családi élet tisztelben tartásához fűződő joggal, valamint az élethez és az egészséghez való jog biztosításával összefüggő ítéletei kihatnak a környezetvédelemre is. Az Emberjogi Bíróság álláspontja ugyanis ma már alapelveként rögzíti, hogy az alapvető jogok és a környezet minősége között kapcsolat áll fenn, amit Bándi is helyénvalóként kiemel.

Ezt követően a 4. pontban a fenntarthatóság magyar jogi helyzetét elemezve a környezetvédelmi törvény a környezet óvásával kapcsolatos alkotmánybírósági határozatok, valamint az új Alaptörvény vetületében arra a megállapításra jut, hogy a környezethez való jog Magyarországon önállósodott és önmagában is megjelenő alkotmányos alapjog. Még jobban kimutatható lett volna e helytálló tétel, ha a szerző még a természetvédelmi, a levegő-, és a vízvédelmi stb. törvényt is felemlíti. Ezek együtt ugyanis kódex-szerűen lefedik a tágabb értelmű környezetvédelmi jogot. Amelyek mindegyike kihat a testi-, és a lelki egészségre, valamint ennek feltételét képező egészséges környezethez irányuló emberi alkotmányos alapjogra. Miként erre Bándi is rámutat, e jog érvényesülését, hogy az Emberi Jogok Katalógusa nem tartalmazza az egészséges környezethez való jogot. Emiatt a gazdasági célok háttérbe szorítják a klímavédelemre is fókuszáló globális környezetvédelmet, holott ennek fontosságát ki kellene mondani, mivel a környezetvédelem integrált szemléletet kíván. Ma ugyanis a környezeti károk pedig az emberek sokaságának az jogait csorbítják. Ugyanakkor arról is szól a szerző, hogy a környezeti jog tartalma nem terjeszthető ki az ésszerű határokon túl, a környezeti jog kötelezett oldala pedig széleskörű internacionális és nemzeti, továbbá intézményi és emberi felelősséggel párosul. Ennek jegyében mindenki köteles – alapítja meg Bándi – a levegő, a víz, a talaj tisztaságát, az életközösségeket, egyszerűen a környezetet óvni.⁵⁰

A fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés legfontosabb elveivel foglalkozva Bándi kiemeli a szubsidiaritás elvét, amely a környezet

⁵⁰ BÁNDI 2013, 201. s köv.

fenntartásával kapcsolatos társadalmi funkciók és a felelősség megosztását jelenti a különböző jogalanyok között. Az elővigyázatossági elv célja a környezeti kockázatok minimalizálása. Ennek érdekében „most cselekedni a környezet érdekében, nem megvárva, amikor a tudományos eredmények ismertté válnak”. Én ezt a nézetet ráérzés-szerűnek, emocionálisnak és ezért kockázatosnak ítélem. Ráadásul ellentmond mind annak, amiket e munkájában helytállóan kifejt a szerző. Az integráció elve ezen a területen a fenntartható fejlődésnek és a környezetvédelemnek valamint az egészség-védelemnek az integrálását jelenti az EU egyéb politikájába, amely egy állandó folyamatot kell, hogy jelentsen, ami mellett helyesen foglal állást a szerző.

Mindezek alapján a szerző öt pontban foglalja össze a következőket, melyek szerint: a) a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés együtt kezelendő; b.) a fenntarthatóság a kiinduló alap; c.) a nemzedékek közötti méltányosság; d.) a fenntartható fejlődés szoros kapcsolata a környezeti joggal; e.) a fenntarthatóság nélkülözi a konkrét jogi fogalmakat.⁵¹

Bándi Gyulának e most részben kritikailag is bemutatott munkájáról elmondható, hogy a mű teljesen újszerű látásmóddal és helytállóan ragadja meg jogászai szempontból a fenntartható fejlődés mibenlétét. A fenntartható fejlődésnek a jogi szabályozással és a jogalkalmazással összefüggő releváns jegyeit jól ragadja meg, kimutatva, hogy speciális elkülönített jogintézmény-kialakításról itt nem lehet szó, hanem több terület szabályait szükséges ezen a területen alkalmazni rugalmasan, aszerint, hogy mire van éppen szükség. Pozitív az is, hogy kimutatja, hogy közülük is a leglényegesebb a környezetnek a klímára is kiterjedő átfogó védelme. Imponáló az értekezésben, hogy az egyes jogágakat „körsugaras” jelleggel összpontosítja a fenntarthatóságra. Ez teszi indokolttá, hogy a fenntarthatóságnak egyértelmű jogilag használatos fogalma legyen. Igen lényegesnek tartom, hogy kimondja a szerző, hogy a fejlődés csak akkor fenntartható, ha a korlátait figyelembe veszik és ennek érvényesítésére használja fel a jog a maga eszközeit, szankciórendszerét. Külön érdeme a szerzőnek, hogy teljesen újszerű megközelítéssel dolgozta fel ezt az átfogó témát, új kategóriaként a relizienciát is beiktatva. Ezzel a fenntartható fejlődés „jogi alaptanát” jelentős mértékben gazdagította, aminek a jogalkotáson kívül az e területen jelentkező jogi praxisban is igen lényeges kihatása lehet.

⁵¹ BÁNDI 2013, 270–281.

Bándi Gyula akadémiai doktori értekezéséből egyértelműen kitűnik, hogy a sikeres klímavédelem, pontosabban a romboló tájfunok, özvívízszerű hirtelen jövő esőzések, valamint hosszú száraz időszakok, továbbá a légkör-felmelegedés a gazdasághoz viszonyítva másodrendűen kezelt formális és ezért hatékonytalan komplex környezetvédelemmel, ezen kívül pedig a fenntartható fejlődés szempontjainak figyelmen kívül hagyásával függnek össze. A klimatikus szempontú globális környezetvédelem, a társadalmi gazdaságpolitika és a fejlődés fenntarthatósága egymásra tekintettel együtt kezelendő. Mind a klímára, mind a globális környezetre a legnagyobb veszélyt a profitmaximalizálást célzó olyan technológiai, technikai fejlesztés jelenti, amely figyelmen kívül hagyja, hogy a bevezetett módszer, mechanizmus, anyag (műanyag, és műélelem), valamint eszköz és eszközrendszer, továbbá szervezeti és működési változtatás a közelebbi és a távolabbi jövőre nézve milyen kihatással lesz. A legnagyobb veszélyt jelentő emissziós lég-, és édesvízszennyezés sikerült jelentősen redukálni az üzemek és a gépi járművek szűrőberendezések felszerelésének előírásával és használatának ellenőrzésével. Ebben közrehat még, hogy távlatilag egyre nagyobb mértékben a benzin és gázolajhajtású gépkocsikat fokozatosan felváltják az elektromos akkumulátorokkal működő gépi járművek. A gyári gépsorok jelentős része már így, elektromos meghajtással működik. Helytálló az az intézkedés, amely előírásokkal az autógyárakat, hogy gépjárműtermelésük „ex lege” meghatározott százalékában elektromos üzemelésű legyen. Komoly probléma azonban korunk társadalmi rendszeréből adódóan a sok műanyag-, és veszélyes vegyi anyag hulladék. Ezek csökkentését csak részben lehet a szemetelők megfigyelésével és szabálysértési bírság alkalmazásával csökkenteni. Globálisan az eredmény szinte a nullával egyenlő. Az erdőben, parkokban és az utcákon történő szemetelést meg lehet akadályozni közterületi felügyelők és parkőrök alkalmazásával, akiknek beállítása szinte ma már általános jelenség. Az erdőben ugyanezt szintén el lehet érni erdőkerülők fegyverviselésre feljogosított csoportos járőröztetésével. Igazi áttörést azonban csak úgy lehet a hulladékok tekintetében elérni, ha a műanyag zacskók és zsákok, étkezési és csomagolási eszközök, valamint „flaskók” és fémből készült italdobozok helyett ezek a fogyóeszközök vízhatlan, vagy viaszbevonatú, vagy pedig pergament papírból készülnének el, hasonlóan, mint ahogy ez a műanyagok elterjedése előtt volt. Így lehetne a tengerek műanyag-, és fémdobozokból, valamint flaskókból álló a hajózásra is veszélyes óriásshigeteit „lehalászással” egybekötve, fokozatosan leépíteni.

Ami pedig a veszélyes hulladékokat illeti, hatékony megoldás lehet a kereskedelem részéről történő ingyenes visszavételnek azzal történő kiegészítése, hogy a vevőt a veszélyes hulladékot jelentő elhasznált terméket köteles lenne visszavinni ahhoz a kereskedelmi egységhez, ahol azt vásárolta, a kereskedelmi egység pedig köteles lenne nyilvántartásba venni a vásárló személyi adatait és lakóhelyét a blokkra rávezetve. A kereskedelmi felügyelet feladatává kellene tenni az eldobandó használt veszélyes termék maradványának a vevő által a szavatossági határidő leteltét követő visszavételét. Ennek meg nem történése esetén a hely, illetve a területi kereskedelmi felügyeletnek kellene megkeresni a vásárlót és a szükséges intézkedést megtennie (felszólítás, majd bírság-kiszabás). Ugyancsak indokolt lenne állami gazdaságpolitikai eszközökkel világméretekben elérni azt, hogy az ipar az eddigi tendenciákkal szemben tartós és javítható árucikkek gyártására álljon rá, aminek érdekében viszont a javító vállalati-vállalkozói szolgálatot lenne szükséges fejleszteni gazdaságpolitikai és minőségi szakképzési eszközökkel egyaránt. Itt nyilvánul meg a komoly jelentősége a rezilienciának, vagyis annak, hogy mind a klimatikus globális környezetvédelmi intézkedések és a gazdaság-, valamint ipar-, s mezőgazdaság-fejlesztés megfelelő egyensúlyba kerüljön. A fejlesztés érdeksúlyánál azonban a klímavédelmének elsőbbséget szükséges adni, mert ezen múlik az emberiség létének a sorsa.

Mind ezt figyelembe véve a régi, a klímát akár kismértékben is terhelő termelési és szárazföldi, vízi, valamint légi közlekedési technológiákat a legsürgősebben ki kell cserélni. Ugyanis mára már egyértelművé vált, hogy a légkör és a tengeri vízkéreg felmelegedésével kapcsolatos szélsőséges időjárások, kiszámíthatatlanul érkező és hosszú ideig tartó tájfunokkal kísért vízözönszerű esőzések, valamint ugyanígy hosszan tartó szárazságok lehetetlenné teszik a mezőgazdasági termelést, és az állattenyésztést egyaránt, ezen kívül pedig lakóhelyeket, nagyvárosi településeket tesznek lakhatatlanná. Ellehetetlenítik e régiókban a gyáripart is. Ez az általános felmelegedés felolvasztja a szibériai mezők mocsaras területei feletti jégtakarókat, amelyek eddig nem engedték, hogy légkörbe kerüljenek a szibériai mocsarak jege alatt lévő metángázok a Globusz légkörébe kerüljenek. A felmelegedés következtében e jégmezők felolvadnak és így e jégmezők alatt lévő metángázok a légteret fogják szennyezni. Ma már a légkör felmelegedésével és szennyezésével foglalkozó tudósok jelentős része irreverzibilis folyamatok megindulásáról beszél. Ezért a civilizált államoknak sürgősen, igen komoly szankciók kilátásba

helyezésével el kell érniük azt, hogy csak olyan technológiákat alkalmazzanak a gazdasági életben, amelyeket szigorú környezet és klímavédelmi szabályoknak megfelelnek. Ahol pedig az ipari és a mezőgazdasági termelés nem így történik, azok a cégek komoly pénzbüntetést szenvedjenek el, mely büntetések csak a környezet védelmére irányuló fejlesztésekre lennének felhasználhatók. El kell érni sürgősen, hogy a multinacionális a belföldi honi vállalatok egyaránt a klímára, az élő és élettelen környezetre káros technológiájukat a legsürgősebben lecseréljék, amennyiben ezt nem teszik, és/vagy profitérdekből a környezetre és a klímára káros technológiájukat korszerűbbre és a környezetre, valamint a klímára előnyösebb technológiára nem cserélik le, ugyancsak a környezetvédelemben felhasználható komoly összegű bírsággal, végül pedig üzemleállítással lenne szükséges sújtani. Azokat a gazdasági vezetőket pedig, akik a környezetet és a klímát károsító vállalati magatartások mögött állnak, büntetőjogilag következetes szigorúsággal kellene sújtani.

4. Két ellentétes kardinális álláspont: szükséges a klímavédelem, vagy felesleges

Donald Trump bejelentése, hogy az USA részéről felmondja a Párisban megkötött Klímavédelmi Egyezményt, részben sokkolta, részben felháborította a Világ országai vezető politikusainak a túlnyomó többségét. E tekintetben az Európai Unió (EU) és tagállamainak a prominensei is Trumpot bíráló jelleggel foglaltak állást. Magyar részről először a kormányfő, Orbán Viktor reagált Trump intézkedésére, ki döbbenetét fejezte ki a döntéssel kapcsolatosan. Néhány nappal később szólalt meg Áder János, a Magyar Köztársaság elnöke, aki mint maga is elkötelezett környezetvédő igen kemény bírálatban részesítette Trump intézkedését a Földdel és a jövőbeli generációval szembeni felelőtlenséggel vádolva őt. A vele szembeni nemzetközi bírálatok túlnyomó része hasonló tartalmú, csak a reagálások keményebb vagy diplomáciailag stílusában van némi különbség.

Trump döntését egyértelműen és kompromisszumkeresés nélkül elítélő környezet-, és klímavédők azzal érvelnek, hogy az USA, mint iparilag egyik legfejlettebb és ezért az egyik legerőteljesebben a föld légkörét szennyező szövetségi állam, a klímavédelemből kilépve olyan helyzetet teremt, aminek következtében akár 0,5-1 Celsius fokot is emelkedhet a légkör hőmérséklete. Ennek hatására pedig az óceánok és a tenger vízszintje a sarki jégmezők és a gleccserek gyors olvadása következtében

akár 50 méterrel is emelkedhet a tengerek vízszintje, államilag szervezett társadalmak, települések, történelmileg kialakult kultúrák, és műalkotások létét veszélyeztetve. Ezért az emberi társadalom számára a klímavédelem létkérdés. E mögött az érvelés mögött az az egyre terjedőbb tudományos meggyőződés áll, hogy a légkör felmelegedésének az oka az egyre nagyobb méretű légszennyezés. E tudományos álláspont meggyőzőszerűen azzal támasztható alá, hogy a XIX. század harmadik harmadától kezdve rendszeres jelleggel mérik az ipari emisszió növekedésével korrelációban lévő légkör-felmelegedést, ami az emisszió növekedésével arányosan emelkedett mind a mai napig.

Ezzel szemben fenn áll egy másik, szintén tudományosan igazolható nézet is, miszerint a légszennyezéstől teljesen függetlenül a földtörténet őskorától kezdve egészen a napjainkig, hosszan tartó ciklusokban hullámzásszerűen és periodikusan hol emelkedik Földünk légkörének a hőmérséklete, hol pedig csökken, amely hosszan tartó időszakokat az ember a legfejlettebb technikával sem képes befolyásolni. Ezt az álláspontot vallja a nemzetközileg nagy elismertségnek örvendő Richard Lindzen amerikai légkörfizikus professzor, aki 300 nemzetközileg elismert tudóssal, köztük a magyar Miskolczi Ferenc professzorral együtt, petíciót nyújtott be Tumphoz, annak érdekében, hogy az általuk vallott előbb ismertetett nézet szerint a semmiféle klímavédelemmel nem lehet a légkör-felmelegedést befolyásolni és ezért a „fiktív” klímavédelemre felhasznált pénz felesleges pazarlást jelent. Ezért az USA akkor jár el helyesen, ha kilép a klímavédelmi egyezményből.⁵² Trump és általában a termelésben, a munkahelyteremtésben és a gazdasági fejlődésben érdekelt ökonómiai társadalmi vezető réteg számára ez az irányzat a szimpatikus. Tény az, hogy mind a két tudományos irányzat lényegében feltevéseken nyugszik, éppen úgy, mint az élelmiszerek génmódosításával összefüggő káros jövőbeli hatások, vagy azok hiánya szintén nyitott kérdés még ma, bár lehet, hogy azoknak van igazuk, akik e tekintetbe óvatosságra intenek. Ezt felmérte Trump is és lehetőséget adott arra, hogy az egyes államok maguk döntsék el, hogy bent maradnak a Klímavédelmi Egyezményben, vagy kilépnek abból.

Attól függetlenül, hogy a légkör-felmelegedéssel kapcsolatosan melyik irányzatnak van igaza, amellet a nyomós gazdasági tény mellett nem lehet elmenni, hogy az USA-ban a korábbi demokrata neoliberalis globalista kormányzás idején a nyugat-európai államokhoz hasonlóan

⁵² HÉJAS I. (2017): Tényleg létezik üvegházhatás? *Kapu* 29. évf. 9. szám 26–28.

működő cégekhez hasonlóan a minél olcsóbb munkaerővel történő foglalkoztatás érdekében kivitték a termelést az alulfejlett országokba. Ezen kívül pedig az áruszállítás minél olcsóbbá tétele érdekében a legmagasabb rendű főutak mellett lévő településekre összpontosítva helyezték át üzemeiket, leépítve egész iparágakat olyan nagyvárosokban is, mint amilyen pl. Detroit, amelyek nem a legfrekvenciáltabb sztrádák, hanem másodrendű autópályák vagy autóutak mellett épültek ki. Így alakultak ki az USA nagy területein azok a „rozsdamezők”, amelyek a gyáripar leépítése folytán teljesen „elslammosodtak”. Emiatt hihetetlenül nagymértékűvé vált a munkanélküliség és az elszegényesedés.

Ennek következménye lett a 2008. évi nemzetközivé dagadt 1929-33. évihez hasonló világválság, amelyet túlnyomóan saját tulajdonú házban lakó hitelesek, akik banki kölcsön útján jutottak ingatlanukhoz, lakáshiteleiket törleszteni képtelenné váltak. Ennek következtében a bank a bedőlt lakáshitelesek ingatlanait csődeljárás következtében megszerezte, amelyek azonban a hitelező bankok „nyakán” maradt, mivel nem volt reájuk érdeklődés. Emiatt a kereskedelmi bankok egész hálózata ment tönkre az USA-ban.

Mind ez komoly társadalmi feszültséghez vezetett és vezet még ma is az USA-ban. Ezért abban igaza van Trump-nak, hogy ezen a helyzeten változtatni szükséges és az USA cégeinek külföldi országokba kihelyezett termelését vissza kívánja hozni az USA azon régióiba, amelyek az itt vázolt okok miatt rozsdaterületekké váltak. Trump célja ezzel, hogy újból élhetővé váljanak ezek a vidékek. Megélnéküljön ismét a pangó gazdaság és felszámolódjon az óriásivá nőtt munkanélküliség. Mind ez alapvető érdeke az USA túlnyomó többségét jelentő munkás, kis-, és közép-vállalkozó polgári rétegeinek, a termelést kihelyező nagyvállalkozói körnek pedig csak akkor, ha a visszatéréssel és az infrastruktúra kiépítésével, helyreállításával költségeket az állam átvállalja és a hazai termelési és áruszállítási költségek legalább azonos szinten maradjanak, mint amilyenek a kihelyezett termelésnél voltak. Ezért Trumpnak olyan gazdaságpolitikát kell folytatnia, amellyel a nagytőke számára kiegyenlítődnek a kihelyezett termelés alacsonyabb bérköltségeinek magasabbá válásából eredő többlet terhei. Ha mind ezt sikerül Trumpnak elérnie, akkor rövidtávon az USA számára ez a gazdaság-, és szociálpolitika sikeresnek fog minősülni, az üvegháztartás szempontjából azonban távlatilag lehet, hogy kérdésessé válik.

Ugyanakkor az USA-nak azon tagállamaiban, ahol nincsenek vagy csak kis mértékben vannak rozsdamezők, a kormányzósági adminisztráció szembe menve Trumppal, kiáll a Klímavédelmi Egyezmény fenntartása mellett és vállalják a reájuk eső rész klímavédelmi korlátainak a betartását. Ebből kiindulva lenne lényeges, hogy az EU Bizottsága Trump szidása helyett olyképpen tárgyalna vele, melynek eredményeként lehetőség nyílna a Klímavédelmi Egyezményt betartani kész államokkal akként megállapodni, miszerint a Klímavédelmi Egyezmény reájuk vonatkozó részét továbbra is betartanák. Eme kezdeményezésben élen járhatna a magyar diplomácia. Helyes lenne, ha a tagországok egyenkénti írásbeli felhatalmazásával az Európai Bizottság az USA azon tagállamaival szerződést kötne, melyben vállalnák az USA légszennyezés-korlátozásának reájuk arányosan eső részének a betartását.

A két történelmi nagyhatalom és a Föld történelmi civilizációs euro-transzatlanti régiója még hezitál a környezet-, és a klímavédelem fontossági sorrendje között. Ezzel szemben az ősi konfuciózus filozófiával rendelkező új, jelenkori és jövőbeli nagyhatalommá váló kínai civilizációs régió már megtervezte és építésébe belefogó „zöld várost”, ahol felülnézetből nem lehet kivenni a város utcaképét és hálózatát, mert mindent fák borítanak, amelyeket az épületek tetején is sűrűn elhelyeznek. Ez lesz a jövő településkialakításának az útja.

Sok függ attól, hogy miként alakul az Európai Unió jövője. A közel jövőben, azaz 2019 májusában esedékes európai parlamenti választásokon kik jönnek be. ha a Néppártban a Zöldeknél a liberális szárny kerekedik felül, akkor fenn áll a migráció elszabadulásának és Európa szemétdombbá válásának a veszélye. Ha viszont a kereszténydemokrácia konzervatívabb szárnya, valamint a Zöld pártnak nem a liberális elhajló ága, hanem a továbbra is a környezet-, és a természetvédelmi értékek megóvását célkitűzőként kezelő irányvonala erősödik meg, van esély arra, hogy a környezet-, és a klímavédelmi politika kerül fölénybe a pénz-centrikus liberalizmussal szemben. Ebben az esetben van remény az emberi faj fennmaradására.

Felhasznált irodalom:

- ÁGH A. (1973): Az ó-ázsiai termelési mód Mezopotámiában, *Világosság*, 14. (7.)
- BAKÁCS T. – SZENTGYÖRGYI (1982): *Környezeti kárgazdasági veszteség a Balaton Régió vizsgálata alapján*, In BERÉNYI J. – LÁNG I. (szerk.): VEAB. Monográfiák. 17. Veszprém
- BAKÁCS T. (1992): *Magyar környezeti jog*, Springer Hungarica, Budapest
- BAKÁCS T. (1994): *Nemzetközi környezeti jog*, Környezetvédelmi Tájékoztató Intézet kiadása, Budapest
- BÁNDI Gy. (2013): *A fenntarthatóság értelmezésének egyes jogi szempontjai*, Akadémiai Doktori Értekezés, Budapest, MTA. Kézirattár
- BÁNDI Gy. (1992): *Környezetvédelmi jog*, ELTE TTK
- BÁNDI Gy. et al (1993): *Nemzetközi környezetvédelmi jog*. ELTE. Jogi Továbbképző Intézet kiadása, Budapest
- CZEHOWSKY – HENDLER (szerk) (1992): *Umweltrecht in Mittel- und Osteuropa. Warschauer Gespräche zum Umweltrecht*, Boorberg Verlag, Stuttgart
- CSÁK Cs. (2012): *A környezetvédelmi jogi felelősség magánjogi dogmatikája*, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc
- CSÁK Cs. (2013): A jogi szabályozás aktualitásai a fenntarthatóság jegyében, *Műszaki Földtudományi Közlemények*, 84. köt/1. sz.
- CSÁK Cs. (2015.): A jogi szabályozás aktualitása a fenntarthatóság szolgálatában. In: SZALMA J.: *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken*. 2014. VMTT. kiadás, Újvidék, 187–193.
- EGERSZEGI Gy. (1978.): *A vízminőség-védelem jogi szabályozása továbbfejlesztésének a lehetőségei*, KJK. Budapest
- FODOR L. (2002): *Integratív környezeti jog*, Bíbor Kiadó, Miskolc
- FODOR L. (2006): *Környezetvédelem az alkotmányban*, Gondolat-Debreceni Egyetem ÁJK. közös kiadása, Budapest
- FODOR L. – PRUGBERGER T. (1996): *A környezeti jog rendszere, elméleti és gyakorlati kérdései*. TOI Környezetvédelmi Tájékoztató Központ Kiadása, Budapest, 217-223.
- HAGEN L. (1989): Haftung für Ummweltschaden, In CZEHOWSKY-HANDLER (hrsg.): *Warschauer Gespräche zum Umweltrecht in Mittel-, und Osteuropa*, Boorberg Verlag, Stuttgart
- HASZPRA L. (2011): Az éghajlati rendszer és mozgatói, *Magyar Tudomány* 172. évf. /5. sz. 570-579.
- HÉJJAS I. (2017): Tényleg létezik üvegházhatás? *Kapu* 29. évf. 9. szám
- HORVÁTH Zs. – SCHMIDT N. (2012): A fenntartható fejlődés koncepciója az uniós fejlesztési dokumentumokban, *JURA*, 2012/1. sz.
- HORVÁTH Zs. (2014): A fenntartható fejlődés és a zöld gazdaság előmozdítása az EU. környezeti politikájában. in BLUTMAN L. (szerk.): *Ünnepi kötet*

- Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis. Juridica et Politica, Szeged, 2014
- HORVÁTH Zs. (2016): *Fenntartható fejlődés és fogyasztás az Európai Unióban*, Dialog Campus, Dóm Kiadó, Budapest-Pécs
- KILÉNYI G. (1979): *A környezetvédelmi jog elméleti alapjai*, Budapest
- KLÖPFEL (1989): *Umweltrecht*, C. H. Beck Verlag, München
- Lovelock, J. (2010): *Gaia halványuló arca. Utolsó figyelmeztetés*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- MAJOR I.- HERTERA B.O. (2016): A globalizáció hatása a trópusokra és az emberiség jövőjére, *Polgári Szemle*, 2. évf. /1. sz.
- MIKÓ – VAJAI - CS. NAGY (1985): *A vad védelméről, a vadgazdálkodásról, valamint a vadászatról szóló törvény*, Akadémiai Kiadó
- NIEDERHAUSER E. (1965.): A parasztság Európában, in: SZABÓ I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914 Tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ombudsmani közlés 2015 okt. 9.
- OROSZ I. (1979): *A parasztbirtok differenciálódása és a kisajátítás*, Gondolat
- PEINE F. J. (1998): Rechtliche Aspekte der Altlastproblematik. In: *Publicationes Miskolcienses Sectio Juridica et Politica, Tomus XV*
- POLLÁNYI K. (1976): *Az archaikus társadalom és gazdasági szemlélet*, Gondolat Kiadó, Budapest
- PRUGBERGER T. - CSÁK Cs. (1994): A termőföld és a mezőgazdasági viszonyok korszerű rendezése, *Magyar Közigazgatás* 4. évf. 8. szám
- PRUGBERGER T. - OLAJOS I. (1999): A földbirtok és a földtulajdon szerepe az ókorban és a középkorban, *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica, Tomus XVI*.
- PRUGBERGER T. (1984): *A szövetfelügyeleti intézményrendszer fejlődése (az általános gazdaságirányítás és vállalatfelügyeleti modellfejlődés tükrében)*, Szövetkezeti Kutató Intézet Közlemények 178. kötet. SZÖVORG Kiadás, Budapest
- Prugberger T. (1990): A vadgazdálkodás és a vadászati jog korszerűsítésének néhány problémája Magyarországon, *Magyar Közigazgatás* 1. évf. 8. szám
- PRUGBERGER T. (1990): Az erdőket érintő tulajdoni és használati viszonyok jogi szabályozásának korszerűsítéséhez, *Magyar Jog* 37. évf. 4. szám
- PRUGBERGER T. (1990): Hozzászólás a vadgazdálkodási és a vadászati jog korszerűsítésének kodifikációs tervezetéhez, *Magyar Jog* 37. évf. 9. szám;
- PRUGBERGER T. (1995.): A mezőgazdaság és a környezet/természetvédelem kapcsolatának jogi rendezése Magyarországon, *Magyar Közigazgatás* 5. évf. 2. szám

- PRUGBERGER T. (2001): A globalizáció és a környezetvédelem neuralgikus kérdései a jogalkotás, a jogkövetés és a jogalkalmazás síkján, *Magyar Közigazgatás*, 11. évf. 10. sz.
- Prugberger T. (2011): A környezetrombolásról és annak globális, európai és hazai korlátozásáról, in: *Magyar Tudomány*, 172. évf. 5. sz.
- SARKADI J. (1999): A görög föld őstörténete. In Hegyi D et al.: *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30.-ig*, Osiris Kiadó, Budapest
- SÓLYOM L. (1976): Környezetvédelem és polgári jog, Akadémiai Kiadó, Budapest
- STANEK L. I. (1973): *Landwirtschaft in Ost und West. Ein Vergleich ausgewählter Agrarsys-teme*, Ummer Verlag, Stuttgart
- SZABÓ I. (1965): A középkori magyar falu, in: Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914 Tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZABÓ I. (1974): A környezetvédelmi jog a népi demokratikus országokban, *Jogtudományi Közlöny*, 29. évf. 10. sz.
- SZÁSZ B. (1935): *Földkérdés Rómában*, Attila Nyomda Rt., Budapest
- SZIKORA V. (1991): A jogharmonizáció kérdései a környezetvédelmi alapelvek tükrében, *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica Tomus XV.*, 259-270.
- SZILÁGYI J. E. (2013): *Aktuális kihívások a vizek jogi szabályozásában*, Miskolci Egyetemi Kiadó
- SZILÁGYI J. E. (2018): *Vízszemléletű kormányzás – vízpolitika – vízjog*, Miskolci Egyetemi Kiadó
- TAMÁS A. (1974): Az emberi környezet védelmének jogi eszközei, *Állam és Igazgatás*, 24. évf. 9. sz.;
- TAMÁS A. (1976): *A környezetvédelem jogi alapjai*, ELTE Jogi Továbbképző Intézet, Budapest
- TAMÁS A. (1979.): *A környezetvédelem*, (Közigazgatási Fejlesztése Kutatási Főirány) Kiadása, Budapest
- TŐKEI F. (1971): *A társadalmi formák elméletéhez*, Kossuth Kiadó, Budapest
- TRÓCSÁNYI L. (1981): *Környezetvédelem és a jog*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- VISKY K. (1956): Ager vectigalis és tartományi földtulajdon, *Antik Tanulmányok* 3. évf. 4. sz.;
- ZOLTÁN Ö. (1978): *A vadászat magyar jogi rendje*. KJK, Budapest
- ZOLTÁN Ö. (1985): *Kártérítési felelősség a környezet védelmében*. Akadémiai Kiadó, Budapest